

Радојко Николић

Момци и девојке

„Овде лежи Бранка, кћи неудата”.
„Овај тамни гроб крије добру девојку Савку”.

Први писани споменици девојкама и момцима појавили су се у западној Србији половином 19. века. Мали и ликовно сиромашни као и већина споменика тог доба, они су били и словом штурџи. Каже се само: овде почива девица или младић, уз наглашавање имена родитеља. Касније, развојем каменорезачке уметности, ови споменици ће, нарочито на раскршћу векова, добити своју богату текстовну и ликовну димензију, која ће их својом посебношћу издвојити од осталих споменика.

Од ког се узраста, од које године, почињало са момаштвом и девојаштвом? По књигама умрлих, деца су све негде до четрнаесте године сматрана младенцима, правом децом. Тако и на споменицима. Доба раног пубертета била је почетна граница одређивања момачког и девојачког статуса и за попове и за клесаре. Мушкарчићи су се момчили чим добију прве дугачке панталоне, а женскиње се девојчило и пре дванаесте! На споменицима су нађени примери да се већ од десете године, па и раније, женско дете називало девицом, односно девојком!

На најстаријим споменицима, оним из половине 19. века, девојке се обично називају девицама, понекад девама. (Црквенословенска лексика је из поповских књига прелазила на гробља). Девице ће се уписивати на споменике све негде до поткрај века, када ће потпуно преовладати народни израз девојка. За момке је устао израз младић, а само се понекад јави и назив момак. На једном споменику из 1859. године испред имена младића уписан је русизам, односно црквенословенски облик: јуноша.

Записи о младићима и девојкама нису дугачки. Младићи и девојке готово и да немају биографију;

не стасаше да на себе приме неку од озбиљнијих породичних и друштвених улога којом би се са споменика хвалили. Младићи не стигоше да постану главе породице, самостални домаћини и сеоски прваци, а девојке домаћице, супруге и мајке. Они су још увек били деца, велика несамостална деца, послушна, „својина“ родитеља. За живота их је представљао отац, и мајка, па тако и у смрти. Зато им често споменици као младенцима: само име, чији су и година смрти. Ни узраст у тренутку умирања. Једна једина реченица. Умро је син, или кћерка, тог и тог оца. Ни мајке нема. Ни презимена немају синови и кћери. Презиме је очева својина. Па тако читамо: „Овде почива Станија, дева, кћи Милосава Цике, 1850“, „Овде раб божи Јоко, син Антонијев“, „Девојка Круна, кћер Саве Синђелића“, „Раб божи Јован, син попов“, „Девица Перса, ћер Ивана Лукића“ итд. Тако је било на већини старијих споменика. На новијим података је све више и све поетскијих.

На девојачким и момачким споменицима обавезно се истиче умирање у младим данима. Та младост се најчешће казује описним придевом млад, млада. Девојке и момци се жале на злу судбину што их усмрти тако младе, што ће у гробу венути млади, што их младе смрт умори, што их младе скиде са овога света. На споменицима се јављају записи: „Ја сам била јоште тако млада“, „Млада ћу у мраку венути“, „Смрт ме младог умори“, „Мене младог покри мрак“ итд. Знатно ређе јављају се придеви млаћан и младолетан („млаћан младић“, „младолетна девојка“). Младост се истицала и истоименом именицом. Каже се да је неко умро у највећој младости, у цвету младости. „Младости се не нанијек моје“, „Овде вене дична младост“, „Овде почива младост девојачка“ — неки су од примера наглашавања младости покојника.

Али младост се казивала и описније, сликовитије. Поређењем и метафором. Цвет, ружа, роса, пролеће, млада грана — речи су са којима се упоређују момци и девојке. Најчешћа поређења су: „Увену пре времена као питома ружа у ливади“, „Бејах млада као роса“, „Као мајска мирисна ружа увенух“, „Смрт не пожали што сам као роса“. Метафоре су нешто чешће. Младић или девојка умреше у најмилијем цвету, у пролећу живота, у најлепшој роси. Ево неколико „цветних“ надгробних метафора: „Не тужите, иако сам цвеће“, „Овде почива зелена млада грана“, „Овде труне увенуто цвеће“, „Овде је сахрањено тело росног цвета“, „Овде труне мирисава ружа“, „Умро у пролећу живота“... Поређења су нарочито честа са цвећем. А цвећа је на момачким и девојачким споменицима у изобиљу. Нарочито девојачким. Клесар је ста-

вљао девојци цвет у косу, цвет у руку, цвет на рукаве, навезен. Шарајући камен са свих страна цветовима, он је од споменика правио цветни ћилим, мирисаву ливаду. Младост, лепота и невиност наметали су такве симболе, пролећне.

Постоји још један начин казивања, истицања младости. То се постиже временским прилозима, односно временским реченицама. Прилози тек, одмах, вришко, рано, кад — врло су чести. Млади су умирали ТЕК што су почели да живе, ТЕК што крочише на свет ногом. Умирали „у мало земана”, нестајали „кад им не би време”. На споменицима се могу прочитати овакве реченице: „Немила смрти, ОДМА ли ме нађе”, „Смртни часу, ВРИШКО ли ми дође”, „ТЕК што ступих на свет ногом, целом свету рекох збогом”, „Што нам оде тако РАНО?”

Осим младости наглашавала се и лепота младића и девојака. Код младића она се ређе истицала, јер се младићка лепота више огледала у телесној снази, мушком рсв. Каже се да је момак умро „у најлепшој снази”, „способан”, „храбар”. Ипак се наилази на записе у којима се умрли лепотани хвале својом красотом. „Чујте браћо и ви моје сеје миле: бијак леп овога света!” — довикује Никола Маркићевић из Придворице, који је био „младић неописане лепоте, личит, способан”. Један момак из Липнице се жали што га смртна коса покосила а „не пожали што сам леп”, а Десимир из Горобиља, младић кога уби гром, био је обдарен „стасом, лепотом, кратошћу”.

Девојачка се лепота нешто чешће описивала. Она се изражавала придевом леп и именицом лепота. Срећу се следећи записи о лепотицама: „Овде почива Марта, липа девојка”, „Ево гроба где почива лепа Зора, лепог лика”, „Овде почива красота Росанде”, „Овде почива богом украсена девица Селена, прелипа кћи” итд. За лепотицу се покаткад бележило да је умрла као „најлепши цвет”. Тако се описивала женска лепота уопштено, у целини, а нигде се не казује шта је то на девојци било лепо. Да ли стас, лице, очи, обрве, зуби. А било их је лепших од заручнице Милића Барјактара. Нешто детаљнији, и сликовитији, опис девојачке лепоте нађе се једино на врдилском гробљу. Тамо „постои младежно тиело” Ружице Марковић „која бијаше краснога стаса и лепог лица као најлепши процватио на земли цвиет”. Красотица Ружица беше кћер врдилског учитеља и умре 1867. у 14. лету. Изузетно лепо лице имала је и седамнаестогодишња Симка Јанковић из Ласца (1899). Она је била „отликована девојка у лицу међу својим другарицама”. Клесар јој, леполикој, уличи лепоту на биљегу, па она дозива другарице

да то виде: „Ој, девојке, миле другарице моје, погледајте леп девојачки лик!”

Уз младост и лепоту истицане су и моралне особине. Бити поштен, частан и узоран било је важније него бити леп. Добро се стављало изнад лепог. За девојку се каже да је живела у „лиепом девојачком владању” и да је умрла као „часна и поштена девојка”, „као невина девојка”. Наглашавала се и вредноћа девојке и њен однос према родитељима. Девојка је била „особита радница и кутњица” и „од најлепше руке послужница својој мајци”. Гроб је покрио добре ћере које су биле љубезне према родитељима. И младићи су били узорног држања. Момак је понашањем „служио за пример међу осталим младићима”, био обдарен „добротом и умиљатошћу”, живео „у чести и добром владању и послушности”. Младић из Раче био је „један од најбољих и најпоштени младића ове општине” (1885).

Љубав се стидно на споменике урезивала, јер се о љубави у патријархалном свету није никада отворено ни говорило. Једино се материнска љубав и љубав сестре према брату смела јавно исказати. Зато се ни у једном епитафу не помиње изричито да су се момак и девојка волели. Ипак се та љубав може назрети из неких записа. Нарочито оних који су уписивани вереним девојкама. Оне су заручене, зна се чије ће бити и више не мора љубав да се скрива. Вереница из Ивањице је била одана и љубезна према веренику, а вереник се чак усудио да помене реч зарњај! Љубав се нарочито назире у поздравима: кад се умрли вереник опрашта од уцвелене заручнице. Андрија Поповић из Мршинаца стидљиво тепа својој „девојчици”, својој „заротници”: „Збогом девојчице, моја заротника!” Овај поздрав је ситно урезан с бока споменика да би тако, стидан и сам за себе, деловао што неприметније. Посебно је ганутљив поздрав Видосава Вучетића из Зеоника. Он се најпре поздравља са родитељима, а онда са девојком:

„Збогом отац, збогом мајко,
збогом девојко, моја заротнице!
Ја одок на далека пута,
одакле се повратити нећу”.

Разумљиво је што није нађен ниједан пример да је девојка изразила своју љубав, осим на споменику Верре Теофиловић из Пријановића, која се убила због љубави.

Ако надгробни каменови љубав између момака и девојака стидно прећуташе, са љубављу између сестара и браће то не учинише. Сестринска љубав се у па-

тријархалном свету слободно, јавно изражавала. Зато се на споменицима није скривала, чак је и посебно истицана, појачавана. О тој љубави се, на разне начине, говори на приличном броју момачких и девојачких споменика.

Сестре су необично много волеле браћу. Вук Караџић је забележио да је најсветија заклетва Српкињама „Тако ми жив био брат!“ У лирској народној поезији опевана је та велика љубав сестара према браћи. Сестра је у тим песмама због брата до сињег мора доходила, море сузама замутила, очи своје извалила! На надгробницима умрле браће каменоресци су уписивали сестринско туговање и већење. Умрли или погинули брале, нарочито ако је био јединац, разбуктавао је сејину тугу. Па једном брату, војнику који погибе „при евакуацији Србије 1915“, урезаше на споменик:

Овде вене дична младост,
а сестрама превелика жалост”.

У народној песми сестре су брата, кад га нису имале, везле на платну и залагале га медом и шећером да им оживи и братску реч прозбори. У епитафима сестринска љубав такође покушава да мртвог брата у живот дозове. Топлином својих недара три сестре из Ивањице желе да загреју охладнеле руке мртвог брата и да му тако душу поврате.

„Три га сеје лепо призивале:
пружи, брате, твоје беле руке
да их сеје у њедрима вију
и сестринске услуге учине”.

Сличан је епитаф и на миоковачком гробљу. И овде се брат жели у живот да дозове, али се сада претужне сестре обраћају црној земљи;

„Црна земљо, старост узми,
нашег брата нама врати!
Црна земљо, грех ти бијо
што нам узе милог брата”.

Поред ових, постоје епитафи који описују сестрине сузе. Сестра је туговала за братом, који као војник умре у логору 1917. године. Бистром сузом, као росом, квасила је траву пред братовим спомеником и њом га на даљини, у туђини, поздрављала.

„На твој гробу суза чиста
ко росица кад заблиста.
Знаш, Лазаре, мили брате,
да је суза моја милом брату поздрав.
То је што ти шаље сестра твоја Јелица”.

Сестринска љубав се нарочито види из посмртних слова која казују да је сеја, од јаке туге, за братом —

умрла! Тако се Симка Јанковић „разбоље од жалости за својим братом кога је она највољела и другог дана за њим престави се”. Овакви записи јављају се обично на споменицима из времена ратова, када су многе сестре браћу на бојиштима изгубиле. Обично се у том случају брату и сестри подигне заједнички споменик, на коме се непреболна туга ј смрт сестрина исказују. Нареднику Срећку из Висибабе тело остаде „код јужнога двора”, а споменик му подигоше „код сестриног двора”. На споменику је уписано: „Срећко погибе на Острву 1916. г. (а) сестра му Сида увену за њиме”. Готово је идентичан запис на споменику партизана Јеленка Савића из Рожаца и сестре му Љубинке. Јеленка стрељаше четници а Љубинка од туге премину. „Брат настрада од крвничке руке, а сестра му пресвисну од туге”.

Умирале су тако сестре за браћом. Као што су и у народној епизи чиниле. Умирале као „селе” Доротеја за баном Деренчином. Каменоресци су знали, као и народни певачи, да од велике жалости може да се поболу и свисне. Имали су и доказа за такве смрти.

Наће се и понеки запис да је брат умро од туге за сестром. Братова љубав, иако мушка, била је довољно јака да „браца” одведе за мртвом „сешом”. Цветко из Косјерића је умро „у највећој жалости за својом најстаријом сестром Живком”.

Ако су девојке биле испрошене, на споменицима се то обавезно наглашава. Испрошеницу из вајата смрт изведе у јеку очекивања свадбе, а уместо песама јенџи нарикаче затужише. Удабеница је била испрошена за одличног младића, била је прва девојка, али смрт је уграби. Под земљом почива Јованка, „девица бивша, испрошена у рудничку нахију, с. Милићевце, кћи почившег Дмитра Бор. Пузића, житеља тијањског. Поживи 18. г. Умре 12. октобра” (1850). Понекад се именује и младић за кога је девојка била испрошена. Име испрошене девојке може да се појави и на споменику њеног вереника. На споменику момку који погибе у првом светском рату оста записано да „остави запрошлену девојку Јанику”.

Изузетно ретко је вереник учествовао у подизању споменика својој вереници. Такав споменик се налази на ивањичком гробљу. Вереник је завапио: „Божја судбина била је да је не доведе мени, у мој загрљај”. Запис се даље наставља: „Одана, млада и љубезна према својим родитељима и према веренику”. Вереник се помињао на крају, као спореднији. Тако и вереница. На споменику водника Радише Петровића из Виљуше, који погибе 1956. „приликом пада авиона”, пише да је, поред родитеља, брата и сестре, ожалашћена „и вереница”. Ново време донело је и ново гледање на ве-

ренике. Вереница се већ сматрала чланом нове породице. Више се она не стиди да јој се име укаже на верениковом споменику. Чак и „слику” своју даје да се, уз вереникову, угради на споменику. На надгробнику водника Радише су две фотографије, вереничке, једна уз другу, а испод њих запис: „Радиша и Драгиша”.

У неким епитафима се наводи да су младићи и девојке умирали у време женидбе и удадбе. Младића неста кад је за саборе стасао, а девојке кад је већ дарове била спремила. Смрт им не даде да се заруче и у вајате смиља унесу. Младић Милан умре у двадесетом лету. „Ово би (смрт) у највећој његовој снази и младости, да су његови тужни родитељи једва дочекали кад је стасо да га жене и да се њиме по сабору диче”. Момак Тодор се кренуо пред црном пратњом вечном двору, а родитељи му привиђају вијор сватовског барјака и ослушкују веселу песму јенђи. „Уместо да му се тих дана вије шарени барјак, хор и песма и весеље, он је уз кукњаву место шареног барјака с црним марамама испраћен у свој вјечни дом”. Девојка Љепосава се престави у шеснаестој, а „удадбину своју не дочека, већ је црна земља докопа”. Божане неста у седамнаестој, а тек је дарове за сватове почела да везе.

„Тек што дарове почех спремати,
покоси ме смртна коса.
не пожали што сам роса —
девојка Божана,
мила ћерка Косте и Станојке”.

Лепотици Милосави из Премеће би „писано” да умре као у балади. Од двадесет просилаца не даде јој се да изабере ниједног, па је у деветнаестој удоми смрт! Као да је неки урок смете. Каменорезац, верујући у прст судбине, записа: „Овде почива раба божја Милосава, ћерка Јовице Плазине из Премећа. Њу проси 20 просиоца. Њеном судбином није ни за једног кћела поћи, но умре у 19. г. 17. номбра у 1870.” Злехудој Милосави каменорезац исклеса таман лик на тамном пешчару, па она и сада, окамењеног стаса и погледа, управља престрашне зенице у своје већ одавно уснуле просиоце — копаче, косаче, рабације. — Смрт девојке се сматрала вечитом удадбом. Поменућа Симка, лепотица из Ласца, коју стиже „спокојна вечита удадба”, казује својим другима: „Ал, другарице моје, ово је од Бога судбина пошла да се моја удадба овим путем сврши”.

На споменицима су забележена и самоубиства заљубљених, верних или испрошених девојака. Прави разлози самоубиства се, на жалост, увек јасно не

виде. Тајне су однете у гроб. Клесари су их прећутали. Испрошеница Челестина из Граба дигла је руку на себе. „Она је сама себе смрт створила поводом паклени подводитеља и крволочкиња из своје околине.“ Подводачи су је, младу и наивну, навели да изгуби невиност, а она је видела да оде у смрт него да младожењи дође обешчашћена. Запис је сакрио да се несрећница о конопац обесила. Прави мотиви зашто Ленка Власоњић из Пожеге „себи живот одузе“ још су тајновитији. Разлози њеног самоубиства су били урезани на споменику, али их је касније неко избрисао. Родитељи Ленкини или прави кривци смрти — не зна се. Шпиц је окрунио четири-пет редова и тајну сачувао. Остало је само да Ленка „у најлепшем цвету живота 22. маја 1897. у 17. г. своје младости... и себи живот одузе“. Међутим, случај поменуће Вере Теофиловић из Пријановића је сасвим јасан. Убила ју је велика љубав. Кидисала се на себе кад је чула, да јој је вереник настрадао. „Вера Теофиловић пож. 24 г., а изврши самоубиство због настрадалог вереника 6. XII 1954. год. — уписано је на црном мермерном споменику.

Момци због љубави нису вршили самоубиства, али су због ње гинули од другог. Севне понекад нож или пукне колац заљубљеног младића ако му неки лепотан преузме девојку. Најће крв на очи заљубљенику и у гневу скреше супарника који је његовој љубави омилио. Тако изгуби живот млађани Јовица Петковић из Опланића „који у 18. год. погибе од руке Милана Маринковића из Сирче. 28. септембра 1935. г.“. Несрећни Јовица је на сабору пресекао коло свом супарнику у љубави, а овај га је, озлојеђен, убо ножем.

Кад се девојка или младић понесу до „вечитог двора“, онда их прати велика пратња, огромна, преко целог села. Као крстоноше. Прате их другари са венцима, тугом, успоменама. Доведе се понекад и градска „банда“ да музиком испрати уснуле покојнике, као на свадби што би било. Јегдосију из Милићеваца, која умре у 17. години, пратила је музика из Чачка, али све узалуд, све „на жалост“. Банда нема моћ Орфејеве лире, а Јегдосија није Еуридика. Повратка из смрти нема. „На жалост банда свира, момци и девојке прате.“

Као уопште кад умре млада особа, тако се овде оптужује и проклиње смрт, земља, гроб. Грозна смрти, црна земља, тамни гробе, зашто стижете тако рано те момке и девојке умарате? Младић оптужује: „Еј немила смрти моја, ти ми брзо дође. Ни ће стаде, ни с одмори, већ ме младог ти умори.“

А девојка проклиње:

„Авај смрти, и ти ли си кета.
Што ме скиде са овога света,
мене младу у 18 лета.“

Понекад се и сам Бог оптуживао. Он оте од родитеља шеснаестогодишњу Милосаву из Јанчића па га они, уцвељени, у чвду, прекорно питају:

„О вишњи Боже,
како ти се може
узимати младе душе?
Родитељи образа не суже.“

По
ве
ља

Момци и девојке увек жале што прерано умреше, што не иживеше своју младост и снагу. Сва могућа уживања младости осташе само у неоствареним жељама. Младић, који умре тек што се закалфио, ништа у животу лепо не осети. Зато се са споменика чује његово цвилно јадање. Коло, коњ, момци, девојке, рај, загрљај — све то мимоиђе несрећног младолетника. Оста само вајкање, кукавно. И одјек стално понављаоног „нити“ и „ни“. Јер живот му све ускрати. Понуди му само те две пуне речи:

„Нит се кола не наигра,
нит се кола не наводи.
нит се коња не најаша.
нит с момцима игре игра,
нит девојци прстен даде.
Теб не беше овде раја
нити слатког загрљаја.“

У античкој Грчкој споменици девојкама и младим разликовали су се од осталих надгробних споменика. Они су били у облику вазне. Био је обичај да се вереници пре венчања окупају венчаном водом из вазне, па онима који то купање не дочекаше над гробовима, као знак младости и невиности, стављаху споменике — беле вазне. На српским сеоским гробљима девојке и момци не добише споменике посебног облика, али њихови биљези по лепоти текста и ликовној обради очуваше своју посебност. Записи на њима су нежно жаловити и најчешће саопштени у поетским сликама, а портрети унудих јарана и јараница спадају у најлепше портрете које је клесарска рука могла да исклеше. Споменике девојака и младих лако је препознати. Каменоресци су њихове фигуре окитили цвећем, кишобранима, корпицама за плетење, свиралама и двојницама.